

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ŞAHMATIN ROLU

Dos. Ş.A. Əzizova, S.Ə. Qafarova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
“İdmanın oyun növləri” kafedrası

shafaq.azizova@sport.edu.az, saida.gafarova@sport.edu.az

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 1 iyun 2020

Dərc olunub: 5 iyul 2020

© 2020 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya. təhsil sistemində şahmatın rolu dedikdə, müəlliflər şahmat oyununun orta məktəbdə keçirilməsinin vacibliyini göstərmişlər. Orta məktəblərdə şahmat oyununun tədrisi, şagirdlərdə diqqətin, təfəkkürün, intellektual rəqabətin əmələ gəlməsinə və inkişafına kömək edir. Şahmat oyununun tədrisi şagirdlərdə digər dərslərin daha asan mənimsənilməsinə kömək edir.

Açar sözlər. *təhsil, tərbiyyə, şahmat, intellektual, məntiq, təfəkkür.*

Müasir şəraitdə ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf edilməsidir. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təsirini artırmaq üçün şahmat oyununun tədrisi mühüm yer tutur. Şahmat iki intellektin qarşılaşması şəraitində keçən təfəkkür fəaliyyətidir.

Uşağın məktəbə gəlişi ilə onun daha mürəkkəb münasibətlərə girişi baş verir, şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində şüurlu fəaliyyəti yeni keyfiyyətlər qazanır.

Çətin vəzifələrdən uşaqların yad mühitə uyğunlaşması, gələcəkdə isə təhsil aldığı bütün müddət ərzində ümumi kütlə arasında özünü itirməmək olaraq qalır. Bu məsələlər məktəblinin asudə vaxtı zamanı və təlimdən kənar fəaliyyətdə həll oluna bilməz.

Ümumi pedaqogika üzrə elmi işçilərin fikrincə “ilk növbədə obyektiv mütəşəkkil və subyektiv olaraq (uşaq üçün) idarə olunan zaman sərbəst qalmalıdır”. Məhz seçim azadlığı məktəbli üçün fəal müstəqil şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas şərtidir.

Uşaq üçün təlim prosesinin məcburi işə çevrilməməsi zəruriliyi haqqında C.Lokk de-

mişdi: “Biz təbiətimizə görə körpə vaxtından azadlığı sevirik, və buna görə bizə müəyyən olunan bir çox şeylərə nifrət bəsləyirik”

Şahmat oyun olduğundan, dərstdə süni oyun vəziyyəti yaratmaq zəruriliyi qalmır. Məlum bir haldır ki, uşaqların psixo-fizioloji göstəriciləri və intellektual inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq, oyun zamanı onların qabiliyyətləri parlaq və dolğun şəkildə açıqlanır. Təcrübə göstərir ki, bu zaman yorğunluq və əsəb gərginliyi götürülür, parlaq emosional fonda biliklərin mənimsənilməsi möhkəmlənir. Bu da kəşflər ilə müşayiət olunan sevinc hisslərinin, təfəkkürün inkişafı və iş qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Dərs formatında keçirilən şahmat məşğələləri digər fənlərdən tək-cə oyun şəklində olması ilə deyil, sərbəst hərəkət etməsi, rəqib seçimi, yaradıcı ünsiyyətin qurulması ilə seçilir. Məhz sərbəst formada şahmat dərslərinin seçimi imkanını davamlı intizamın formalaşmasına və təfəkkürün inkişafında stimuldur.

Şahmat oyununun qaydaları ilə tanış olduğu ilk dərstdən artıq səviyyə baxımından qruplara parçalanma başlayır. Bu, hər bir uşaq üçün fərdi bacarıqlarının, yaradıcılıq potensialının daha tam üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır.

Şahmat oyunu qiymətləndirməyi öyrədir. Müxtəlif tapşırıqların həll edilməsi zamanı amilindən asılı olduğunu göstərir, bu da bütün təlim-tərbiyə prosesi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Şagird öz vaxtına sahib çıxır, o, daha intizamlı, onun hərəkətləri məqsədyönlü olur. Artıq zaman şagird üçün maddi dəyərə çevrilir.

Uşaq şahmatına həsr olunmuş ədəbiyyatın öyrənilməsi və pedaqoji müşahidələr onu göstərir ki, şahmat dərsləri şəxsiyyətin fəal formalaşmasında, onun idrak fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsinə qadirdir.

Kiçik yaşlardan uşaqlara şahmat oyununun öyrənilməsi bir çox bacarıq və vərdiş-

lərin sürətlə təşəkkülünə, məntiqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir.

Şahmat oyunu təfəkkür və yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməklə tədris proqramını tez və keyfiyyətli mənimsəməyə kömək edir. Oyun zamanı yaradıcılıq axtarışı zəruriliyi demək olar ki, hər an yaranır və məhz bu ehtiyac, şagirdin təfəkkür tərbiyəsinin fəallaşmasına zəmin yaradır. Şahmat şəxsiyyətin müəyyən xüsusiyyətlərinin məqsədyönlü formalaşmasında effektiv vasitədir. Şahmat idrak xarakteri daşıyan hər bir intellektual oyun kimi sevincli anların heyacanı ilə müşayiət olunur, onun təhsil məqsədi ilə istifadə olunması təsadüfi deyil. Şahmat oyunu eyni zamanda diqqət, yaddaş, qavrama, iradə və s. inkişaf etdirir. V.A.Suxomolinski şahmat oyununu məntiqi təfəkkürünün əsas məktəbi hesab edir. Onun fikircə “yaddaşın və əqli qabiliyyətin tam tərbiyəsi şahmat oyununun olmamasından təsəvvür etmək olmaz. Zehni mədəniyyətin bir elementi kimi şahmat oyunu ibtidai məktəb həyatına daxil olmalıdır”.

50-ci illərdə məktəblərdə məntiq dərsi tədris olunurdu. Şübhəsiz ki, bu dərş şagirdlərin mücərrəd və konkret düşüncənin formalaşmasında fəal köməklik edib, və bütün tədris fənlərinə əlavə xidmət göstərib. Təlimdə olan uğurlar ilk növbədə öyrənilən fənlərin məzmununa aydınlıqla əlaqədardır.

V.Zlotnikin fikircə “şahmat oyunu intellektin psixologiyası və kibernetikasının öyrənilməsi üçün rahat model olmaqla, həm də düşüncə mədəniyyətinin pedaqoji formalaşmasında bir vasitədir”.

Məntiq və şahmat bir “mənbədən” - “təfəkkürdən” gələn anlayışlardır. Təfəkkürün düzgün forma və qanunlarına yiyələnmədən şahmat oyunu oynamaq bir fayda verməz. Məhz bu amillərə görə ümumtəhsil məktəblərdə şahmat dərş “məntiq” dərşlərini əvəz etməyə qadirdir. Şahmat yaradıcılığı təhlil və sintez, məntiqi anlayışların tətbiqi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Ayrılıqda götürülmüş məktəb fənləri üzərində şahmat oyununun bir dərş kimi böyük üstünlüyü var. Bu uşağa olan pedaqoji təsirin universallığıdır. Şahmat dərşləri məktəbdə tədris olunan bir çox fənlərlə: riyaziyyat, biologiya, coğrafiya, tarix, dillər, ədəbiyyat, rəsm, bədən tərbiyəsi, fizika

və s. bağlıdır. Məhz bu əlaqələr, bizim müşahidələrimizə görə, uşaqların bacarıqlarının sürətli inkişafı üçün yaxşı zəmin yaradır. Ümumilikdə bir çox alimlər, müəllimlər, məşqçilər şahmat dərşlərinin əhəmiyyətini aşağıda göstərilən istiqamətlər ilə izah edirlər:

- Şagirdlərin kompyuter biliklərinin hazırlanması,
- Tərbiyəvi işlərin vasitəsi,
- Uşaqların əqli və mədəni dünyagörüşünün genişləndirilməsi.

Beləliklə, şahmat dərşləri nadir təsir etmə imkanlarına malikdir. Hərtərəfli inkişafa kömək etməklə, şahmat oyunu təlim alma prosesini qabaqlamaq üçün zəmin yaradır, və asudə vaxtın maraqlı keçməsinə təşkil edir. Ümumtəhsil məktəbdə şahmat dərşlərinin rolu nəzəri dərk etmə və işlənməsində ehtiyacı var.

Gənc nəslin sürətli və hərtərəfli inkişafına təsir edən biləcək yardımçı bir fənn kimi şahmat oyunu universal xüsusiyyətlərə malikdir.

Şahmatın təhsil sistemində rolu aşağıda qeyd olunanlarla tamamlanır.

- 1) Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması:
 - a. Təfəkkür mədəniyyətini tərbiyə edir, zövqü formalaşdırır, inkişaf etdirir:
 - məntiqi təfəkkürü,
 - hesablama bacarığı,
 - yaradıcı təxəyyülü;
 - b. Yazı mədəniyyətini yaradır, lüğət ehtiyatını genişləndirir;
 - c. Riyazi qabiliyyətlərinin açılmasına kömək edir;
 - d. ümumi dünyagörüşü genişləndirir.
- 2) Xarakteri formalaşdırır, nizam-intizamlılıq, iradi keyfiyyətləri tərbiyə edir.
- 3) İş qabiliyyətinin artırılması, məktəb biliklərinin daha çevik və dərin mənimsənilməsi mənbəyidir.
- 4) Yaddaşın müxtəlif növlərinin inkişafı: Görmə, eşitmə, emosional, hərəkəti.
- 5) Düşüncə prosesini sürətləndirir, zaman amilini qiymətləndirməyi öyrədir.
- 6) Yaradıcı əhval-ruhiyyəni yaradır, yaradıcılıq təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir.
- 8) Tərbiyəvi işlərinin aparılmasına kömək edir.

9) İstirahətin, asudə vaxtın, əyləncənin ən sadə formasıdır.

Təfəkkürün tərbiyə edilməsində intellektual-idman oyun növləri və bunların içərisində də şahmat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat oyundur. Daha dəqiq desək o, heç də tək cə oyun deyil. Şahmat fikri oyandırır, inkişaf etdirir, ən başlıcası isə onu məşq etdirir. Şahmat əqlin gimnastikası olmaqla məktəblilərdə təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Şahmat şagirdlərdə məntiqi nəticələr çıxarmağa, mücərrəd təfəkkürün inkişafına səbəb olur. Şahmat həm də böyük iradə qüvvə nümayiş etdirməyi, psixoloji gərginliklərə dözməyi tələb edən mübarizədir. Bundan başqa şahmat oyunu zamanı həyata keçirilən kombinasiyalardakı ideyaların dərinliyi, zənginliyi və gözəlliyi estetik zövq almağa imkan verir.

Şahmatın təfəkkür tərbiyəsindəki rolunu çox zaman intellektual funksiyaların inkişafı ilə əlaqələndirilir. Şahmat oyununun ən başlıca üstünlüyü onun ardıcıl, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməsidir. Şahmat güclü gedişləri, effektiv kombinasiyaları tapmağa, konkret görüşdə və ya bütövlükdə qələbəyə nail olmağı öyrədir. Bu isə, bir qayda olaraq təsadüfi deyil, ümumi planla birləşdirilmiş, ardıcıl olaraq həyata keçirilən müəyyən əməliyyatların nəticəsidir. Hətta yeni başlamış şahmatçılarda vəziyyətdən asılı olaraq bir-biri ilə ümumi ideya ilə bağlı olan bir neçə gedişi qabaqcadan görməyə məcbur olurlar. Bu baxımdan akademik Q.Klaus deyirdi: "Şahmat ardıcıl məntiqi təfəkkürün əla məktəbidir. Şahmatın bu tərəfi bizim dövrümüzdə, işdəki mənəvi amillərin fiziki amillərə nəzərən daha yüksək olduğu bir vaxtda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat fiqurlarının hər birinin məhdud konkret dəyəri olduğundan, onu riyazi baxımdan formalaşdırmaq mümkündür. Bütün bunlar şahmatçının verilmiş hər hansı bir dayaq nəticəsinə əsaslanaraq məntiqi nəticələr yolu ilə, müəyyən son nəticələrə can atmasına imkan verir. Məntiqi təfəkkürü məntiq dərsləri ilə deyil, şahmat vasitəsi ilə məşq etdirmək daha asandır. Məlumdur ki, digər təlim vasitələrinə nisbətən insan oyun prosesində çox şeyi daha həvəslə və daha məhsuldarlıqla öyrənir".

Elmi araşdırmalara əsasən uşaqlarda əqli oyanma və dolğun əqli inkişafın əsasını məhz

7-12 yaş arası olan dövrü əhatə edir. Şahmatın ümumtəhsil məktəblərinin 2 - 4 -cü siniflərdə tədrisi daha məqsəduyğundur.

Məlum olduğu kimi az yaşlı uşaqların bilikləri mənimsəməsi prosesinin özünəməxsus özəllikləri var. Bu özəllikləri məşqçi-müəllim hər zaman öz işində nəzərə almalı və əməldə təsdiqlənmiş elmi tədqiqatların faydasından bəhrələnməlidir.

Məşhur psixoloq P.Y.Qalperinə görə 7-12 yaşlı uşaqlar ilə işləyərkən tədris aşağıdakı 5 mərhələli zəncirvari proses kimi icra edilməlidir.

1-ci mərhələ - bu mərhələdə hər bir hərəkət məşqçinin göstərdiyini eynilə təkrarı olmalı və düzgün yerinə yetirilməlidir. Bu dövr çox məsuliyyətli bir dövürdür və müəllim burada işinə çox həssas yanaşmalıdır. Belə ki, bu dövrdə edilən səhv kök atır onu sonradan aradan qaldırmaq çox çətin olur;

2-ci mərhələ - bu mərhələdə yerinə yetirilən hərəkətlər icra edilir, yöndəldir, izah edilir;

3-cü mərhələ - bu mərhələdə hər hansı bir hərəkət əməli olaraq icra olunur, hərəkətin həyata keçirilməsi və onun səslə eyni vaxtda icrası baş verir.

4-cü mərhələ - bu mərhələdə mümkün qədər hərəkət yığcam və sadə formada verilir. Yəni burada sürətlilik artırılır. Bu zaman səslə və hərəkətlə eyni zamanda hər şey izah olunur.

5-ci mərhələ - bu sonuncu mərhələdə isə biliyin, bacarığın mənimsənilməsi elə bir səviyyəyə çatır ki, artıq sözlə, izaha ehtiyac olmur, hərəkətin icrasına avtomatik şəkə düşür.

Yuxarıdakı metodikaya əsasən ilkin olaraq məşqçi-müəllim bu manevrin necə olmasının düzgün, tələsmədən göstərməli, sonrakı mərhələdə məşqçi-müəllim bu manevrin sirlərinin əsas məqamlarını sözlə izah etməlidir. 3-cü mərhələdə yaxşı olar ki, bu işi məşqçi və şagirdlərdən biri və ya şagirdlərdən ikisi bir-biri ilə oynaya- oynaya əməldə göstərsinlər. 4-cü mərhələdə bu texniki manevrin icrasının formalarını artıq şagirdlər mümkün qədər (onların öyrəndikləri səviyyədən asılı olaraq) sürətlə göstərməlidirlər. Sonuncu 5-ci mərhələdə

isə artıq şagirdlər hətta şahmat taxtası olmadan (taxtaya baxmadan) bu manevrin icrasını səsli müəllimə deyə bilməlidirlər.

"2009-2014-cü illərdə Azərbaycanda şahmatın inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı" ölkəmizdə bu qədim idman növünün kütləviliyinin təmin olunması, şahmat müəssisələri şəbəkəsinin getdikcə genişləndirilməsi və onların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, bu sahədə yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik mütəxəssis korpusunun formalaşdırılması, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın şahmat ölkəsi kimi nüfuzunun artırılması üçün böyük imkanlar açmışdır.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq, ümumtəhsil məktəb şagirdləri arasında şahmatın geniş təbliğ edilməsi, mədəni səviyyənin yüksəlməsində mühüm rol oynayan bu idman növünə onların meyil və marağının gücləndirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Şahmat Federasiyası, Azərbaycan Şahmat Federasiyası və Təhsil Nazirliyi arasında imzalanmış birgə memorandumda şahmatın ümumtəhsil məktəblərində tədris fənləri sırasına daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar həmin fənnin tədris proqramının, müvafiq dərslik, dərs vəsaiti və metodik tövsiyələrin hazırlanması,

2012-ci ildən başlayaraq pilot layihə olaraq hər rayon və şəhərdən seçilmiş bir ümumtəhsil məktəbinin 2-ci siniflərində şahmat dərslərinin tədris olunması qərara alınmışdır. Bu barədə qərar qəbul edilərkən şahmatın zehni fəaliyyəti, yaddaş və intellekti inkişaf etdirməsi, şagirdlərdə problem həlletmə, qətiyyətlik, mübarizlik, soyuqqanlılıq, sağlam rəqabət kimi mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırması, sağlam həyat tərzini keçirmələrinə zəmin yaratması, habelə dünyanın bir çox ölkələrində şahmatın bir fənn kimi artıq məktəblərdə tədris olunması və digər arqumentlər əsas tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. **Rüstəmov B., Əzizova Ş., Davidov S., Qafarova S.** *Şahmatın tarixi və metodologiyası*. Bakı 2014.
2. **Rüstəmov B., Qafarova S., Məmmədova G.** *Şahmat*. Bakı 2012.
3. *Шахматная энциклопедия*. М., 1995.
4. **Липницкий И.** *Вопросы современной шахматной теории*. Новая редакция. М., 1997.
5. **Нанн Дж.** *Секреты практических шахмат*. М., 1999.

РОЛЬ ШАХМАТА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Доц. Ш.А. Азизова, С. А. Гафарова

Азербайджанская Государственная Академия Физического Воспитания и Спорта

Кафедра "Виды спортивных игр"

shafaq.azizova@sport.edu.az, saida.gafarova@sport.edu.az

Аннотация: говоря о месте шахмата в системе образования, авторы отметили важность проведения шахматной партии в средней школе. Обучение шахматам в общеобразовательных школах помогает учащимся формировать и развивать внимание, мышление, интеллектуальную конкурен-

цию. А также, обучение шахматам помогает учащимся легче осваивать другие предметы.

Ключевые слова: образование, воспитание, шахматы, интеллектуальность, логика, мышление.

THE ROLE OF CHESS IN THE SYSTEM OF EDUCATION

Dos. Sh.A. Azizova, S.A. Gafarova

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports
“Kinds of Sports Games” department
shafaq.azizova@sport.edu.az, saida.gafarova@sport.edu.az

Annotation. Speaking about the place of chess in the education system, the authors noted the importance of conducting a chess party in the secondary school. Teaching chess in general education schools helps students to form and develop attention, thinking, intellectual competition. Also, chess training helps learners to master other subjects more easily.

Keywords: *education, upbringing, chess, intellectual, logic, thinking.*

Text of the article. One of the most important tasks standing in front of a general education school in modern conditions is the

development of students' thinking. Chess training plays an important role in increasing the effectiveness of the educational process in general education schools. Chess is a mental activity in which two intellectuals meet. In the system of education chess develops mental activity, memory and intellect; form moral qualities, such as problem solving, determination, militaryness, cold-bloodedness, healthy competition; create a basis for a healthy way of life, as well as teaching chess as a subject in schools of many countries and other arguments taken as a base.

ИЗМЕНЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ СИСТЕМЫ У СТУДЕНТОВ-СПОРТСМЕНОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ ФИЗИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ

Д.б.н., проф. Р.М. Багирова, д.ф. по биологии, доц. Г.Р. Мамедова,
д.ф. по педагогике, Г.Г. Гусейнова

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта,
Кафедра «Медико-биологических наук»
rafiga.baghirova@sport.edu.az

Дата публикации

Принятого к печати: 1 июня 2020

Напечатано: 5 июля 2020

© 2020 АГАФКС. Все права защищены

Аннотация: С целью исследования функционального состояния сердечно-сосудистой системы студентов - спортсменов игровых видов спорта производилось измерение частоты сердечных сокращений и артериального давления до и после физической нагрузки (Гарвардский степ-тест). Результаты тестирования позволили оценить анаэробную работоспособность как высокую. На хорошем уровне была способность системы кровообращения восстанавливаться. Полученные результаты подтверждают

направленность Гарвардского степ-теста для оценки физического состояния хорошо подготовленных спортсменов.

Ключевые слова: *Гарвардский степ-тест, сердечно-сосудистая система, физическая работоспособность, частота сердечных сокращений, артериальное давление*

Физическая работоспособность отражает жизнедеятельность человека и является одной из важнейших составляющих спортивного успеха. Несмотря на такую, ключевую позицию многие аспекты физической работоспособности остаются малоизученными (4). Общеизвестно, что уро-